

Sociální struktura a stratifikace mužů a žen

Při řešení výzkumného projektu Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice (na řešení projektu byl udělen grant GA ČR 403/98/0170) bylo v průběhu čtvrtého čtvrtletí 1999 provedeno rozsáhlé reprezentativní šetření společenské struktury a mobility. Celkem bylo vyšetřeno 4 744 osob ve věku 18-69 let. Výběr byl proveden metodou stratifikovaného náhodného výběru 8 tisíc adres odborem Českého statistického úřadu pro výběrová šetření. Jako opora výběru byl použit seznam adres bytů. Došetření bylo provedeno metodou náhodné procházky. Terénní šetření organizačně zajistil řešitelský tým pomoci ad hoc sestavené tazatelské sítě (pronájem části tazatelských sítí IVVM, Universitas, Amázia, Medián podle vybraných lokalit dotazování) za přispění technických a účetních složek Sociologického ústavu AV ČR.

Šetření v části věnované zjišťování sociálního postavení, mobility, životní úrovně a životního stylu navázalo na rozsáhlý výzkum Sociální stratifikace ve východní Evropě (1993) a také na šetření sociální struktury z poloviny osmdesátých let. V části věnované postojům a hodnotám vycházelo z poznatků a metodik řady výzkumů, realizovaných v letech 1991 až 1998 řešiteli projektu. Tato návaznost obsahu i metodik umožňuje využít zjištěné údaje nejen k popisu současného stavu společnosti, ale i k řadě empiricky podložených srovnání s údaji z počátku devadesátých let či z poloviny let osmdesátých. Takováto komparace je důležitá vzhledem k tomu, že v druhé polovině devadesátých let došlo k závažným modifikacím společenských procesů ve srovnání s polovinou první.

Mezi muži a ženami existuje určité rozdělení profesí, různé zastoupení v řídicích funkcích, určitá oborově odlišná struktura vzdělání a v neposlední řadě i příjmová diference. Celkový pohled na sociální strukturu a stratifikaci tyto skutečnosti v sobě nutně zahrnuje, podobně jako generační, regionální a další rozdíly, ale ve svých výsledných zjištěních je nutně spíše stírá, než zdůrazňuje.

Je třeba si uvědomit, že Česká republika patří od poloviny padesátých let k zemím s nejvyšší zaměstnaností žen, která se téměř neliší od zaměstnanosti mužů, a že většina zaměstnaných žen pracuje na plný úvazek (na rozdíl od západních zemí). Tato situace přetrvává i na konci devadesátých let. Je legitimní si položit otázku, zda a jak transformační procesy ve společnosti ovlivnily sociální strukturu mužské a ženské části populace, jaké je možné vysledovat trendy a tendence. Sociální strukturu (ekonomicky aktivních) mužů a žen a její změny v čase rozebíráme analogickým způsobem jako strukturu celku populace: nejdříve základní dimenze vertikální stratifikace, pak třídní schéma a nakonec statusová rozvrstvení doplněná sebezřazením na společenském žebříčku.

1. Jednotlivé dimenze vertikální stratifikace

Ve vzdělanostní struktuře vzhledem k její velké setrvačnosti v čase (i když část populace si v průběhu dospělého života doplňuje a rozšiřuje svoje vzdělání a kvalifikaci) se v současné době především projevuje vývoj národního hospodářství od konce padesátých let do roku 1989 se všemi požadavky a omezeními pro vzdělávací systém (důraz na učňovské školství, směrná čísla pro chlapce a dívky v různých oborech, omezený rozvoj středního a vysokého školství atd.). Čím větší je odstup od minulého období, tím více se do vzdělanostní struktury promítají změny, které nastaly po roce 1989 v oblasti vzdělání, ale také pracovního trhu. Pochopitelně se zde zároveň uplatňují i určité trendy ze sedmdesátých a osmdesátých let (především to, že všechny děti po skončení základní školy pokračovaly buď ve studiu, nebo šly do učení, ale i určité posuny v oborové struktuře národního hospodářství). V podstatě jde o odchod nejstarších generací do důchodu a vstup nejmladších generací, kterým se otevřely nové vzdělanostní možnosti, na trh práce.

Obvyklou stupnici školního vzdělání jsme na základě údajů o délce středoškolského studia/vyučení a informace o oboru studia/vyučení doplnili o dělení na "vyšší" a "nižší". Do nižšího stupně vyučení jsou zařazeny všechny dvouleté učební obory a většina oborů z oblasti služeb (prodavači, holiči...). Mezi "nižší úplné střední vzdělání" jsou zařazeny ekonomické obory, zdravotnické školy a všeobecně vzdělávací školy. Tím se podařilo více zohlednit rozdíly ve vzdělanostní struktuře mužů a žen. Názorně se ukázala rozdílnost učebních oborů a specializací středních škol, dále se prokázalo, že v oblasti učebních oborů dochází ve vzdělanostní struktuře žen k výraznému přesunu k "nižším", méně náročným oborům. Celkově porovnání vzdělaností struktury mužů a žen dokládá, že rozdíly jsou podstatné. Z porovnání obou časových řezů plyne relativně vysoká dynamika změn, jež vyplývá především z odchodu nejstarších generací do důchodu a z nárůstu nezaměstnanosti (úbytek základního vzdělání) jak v mužské, tak ženské části populace, ale jinak většina relací zůstává zachována.

Tabulka 1. Struktura vzdělání ekonomicky aktivních mužů a žen v roce 1999 a 1993* (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Základní	2,5	9,3	13,3	24,7
Vyučení nižší	20,9	19,4	23,2	15,0
Vyučení vyšší	25,2	14,4	26,8	17,8
Maturita nižší	16,4	33,8	10,0	27,9
Maturita vyšší	19,3	11,3	13,4	6,0
Vysoká škola	15,7	11,8	13,3	8,9

* údaje z výzkumu *Sociální stratifikace ve východní Evropě*

Tabulka 2. Procentní zastoupení různých stupňů složitosti práce mezi ekonomicky aktivními muži a ženami v roce 1999 a 1993 (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Nízká složitost	3,2	9,0	6,5	13,5
2	15,3	27,0	15,8	29,2
3	33,5	22,6	30,3	19,6
4	18,4	14,8	17,1	14,9
5	19,1	16,4	21,4	13,5
Vysoká složitost	10,5	10,1	8,8	9,2

Údaje o složitosti práce jen do jisté míry kopírují údaje o vzdělanostní struktuře. Situace mužů a žen je vyrovnanější především v oblasti vyšší a nejvyšší složitosti práce, což je možné částečně vysvětlit vyšším podílem mužů, kteří nepracují v oboru, kde dosáhli nejvyššího vzdělání (např. z důvodů podnikatelské činnosti). Srovnání časových řezů dokládá logicky nižší dynamiku změn ve složitosti práce, než tomu bylo u vzdělanostní struktury (struktura pracovních míst nezávisí až tak na směně generací).

V oblasti podílu na řízení zjištěné údaje jen potvrzují obecně známou věc, že zastoupení žen v řídicích funkcích je výrazně nižší. Podstatný je jednak více než 15% rozdíl v kategorii "žádný podíl na řízení", a dále pak více než trojnásobný podíl mužů na nejvyšších stupních řízení. Srovnání obou časových řezů potvrzuje, že jde o setrvalý stav. Změny mezi rokem 1993 a 1999 dokládají určitou tendenci v obecné proměně velikostních a organizačních struktur směrem k posílení středně velkých jednotek.

Tabulka 3. Zastoupení ekonomicky aktivních mužů a žen na různých stupních řízení v roce 1999 a 1993

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Žádný podíl na řízení	60,2	76,3	68,3	82,8
2	11,4	8,1	9,1	5,8
3	8,7	6,3	9,5	6,9
4	9,5	6,2	2,3	1,5
5	8,2	3,0	5,7	1,8
Vysoký podíl na řízení	2,0	0,1	5,1	1,2

Tabulka 4 ilustruje příjmové rozdíly mezi ekonomicky aktivními muži a ženami. Využívá k tomu šestibodové rovnoměrné škály, která v absolutním korunovém vyjádření byla pochopitelně pro každý ze sledovaných roků jiná. K výsledkům je třeba poznamenat, že v průběhu let se snížila ochota dotázaných osob poskytovat přesnější údaje o svých příjmech (hlavně jde o vyšší příjmy), takže určité změny v příjmovém rozložení padají na vrub těchto okolností. Rozdíly mezi muži a ženami se během šesti let zmenšily, ale v zásadě přetrvávají a jsou významné.

Tabulka 4. Příjmy mužů a žen v roce 1999 a 1993 (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Nízký příjem	3,8	19,3	8,6	33,2
2	21,0	41,8	24,0	38,6
3	27,2	19,2	26,3	15,9
4	29,5	13,8	16,4	6,5
5	11,3	3,3	9,0	2,6
Vysoký příjem	7,3	2,6	15,6	3,2

2. Třídní struktura

Pro popis sociálně třídní struktury ekonomicky aktivních mužů a žen a její proměny během posledních šesti let jsme využili obměněné klasifikace EGP (vysvětlení viz text P. Machonina ***Sociální struktura a stratifikace***).

Tabulka 5. Sociálně třídní struktura (upravená klasifikace EGP) ekonomiky aktivních mužů a žen v roce 1999 a 1993 (v %)

	1999		1993	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Vysocí odborníci	13,4	6,4	12,6	5,7
Střední odborníci	12,5	21,0	10,8	19,0
Řadoví úředníci	3,9	19,9	2,5	18,2
Podnikatelé se zaměstnanci	5,0	2,6	3,0	1,8
Podnikatelé bez zaměstnanců	10,5	7,4	8,8	5,6
Mistři	3,5	0,4	3,5	0,7
Kvalifikovaní dělníci	24,3	7,8	26,9	8,4
Nekvalifikovaní dělníci	24,4	32,7	26,8	36,1
Zemědělci	2,5	1,8	5,0	4,6

Rozdíly v zastoupení mužů a žen v jednotlivých kategoriích klasifikace EGP odpovídají očekávaným relacím. Porovnání roku 1993 a 1999 dokládá, že jak v mužské, tak ženské části ekonomicky aktivní populace probíhají analogické změny související s restrukturalizací průmyslu, rozvojem soukromého podnikání, rozvojem sektoru služeb atd.

Jak již bylo v úvodu řečeno, v České republice je téměř vyrovnaný podíl ekonomicky aktivních mužů a žen, takže je možno přímo porovnávat i jejich zastoupení v jednotlivých kategoriích sociálně třídní struktury (např. vyšších odborníků je dvojnásobně více než vyšších odbornic, kvalifikovaných dělníků třikrát více než kvalifikovaných dělnic).

3. Souhrnný sociální status na počátku a koncem devadesátých let

Od roku 1993 do současnosti (rok 1999) se situace příliš nezměnila (viz graf 1). Došlo k určitému úbytku nejnižších vrstev a posílení středních vrstev, i tyto několikaprocentní rozdíly jsou však statisticky významné. Tyto změny měly trochu odlišný charakter mezi muži, kde jde o výraznější úbytek v nejnižší vrstvě a zároveň také o výraznější přírůstek ve vyšších střední vrstvách, kdežto mezi ženami jde především o posílení nižší střední vrstvy. Celkově výsledek dokládá postupné ustavování početnější střední vrstvy (přibližování sociální stratifikace České republiky západoevropskému modelu společnosti). Tato změna nepochybně souvisí s postupnou restrukturalizací národního hospodářství, posílením kvalifikačně výkonného principu, stabilizací situace v některých oblastech, které jsou důležité pro utváření tzv. nových středních vrstev (terciární a kvartérní sektor).

Graf 1: Rozvrstvení ekonomicky aktivních mužů a žen podle souhrnného sociálního statusu v roce 1993 a 1999 (v %)

Souhrnný status 1993				Souhrnný status 1999			
Muži			Ženy	Muži			Ženy
3,6	II		0,8	2,7	I		0,5
9,9	IIII	III	6,5	13,9	IIIIII	III	6,3
18,9	IIIIIIII	IIIIIIII	16,2	20,6	IIIIIIII	IIIIIIII	18,3
31,2	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIII	27,7	32,8	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIII	31,4
30,0	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIII	31,3	28,2	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIII	27,2
6,4	III	IIIIIIII	17,7	2,1	I	IIIIIIII	16,2

Na proměnách rozvrstvení společnosti se podílí i nárůst nezaměstnanosti v posledních dvou letech, který z našeho schématu vyřazuje právě ty skupiny obyvatelstva, které patří do nejnižší statusové vrstvy (jak v souhrnném, tak dílčích statusech). Zmíněné rozdílnosti ve změně sociálního rozvrstvení mužů a žen v posledních sedmi letech mají souvislost 1) s různou vzdělanostně kvalifikační strukturou a jejím uplatněním na trhu práce, 2) s různým uplatněním mužů a žen v oblasti podnikání, 3) s různým uplatněním v řídicích funkcích všech stupňů, 4) se strukturou nezaměstnanosti. Avšak rozdíly nejsou takového rozsahu, abychom mohli

jednoznačně konstatovat, že dochází k růstu či snížení distance mezi sociálním postavením mužů a žen.

Změny v rozložení dílčích statusů (kulturní a materiální status) mužů a žen mezi roky 1992 a 1999 jsou stejného charakteru, jako byly zjištěny u souhrnného statusu. Na jedné straně jde o odpovídající proměnu kulturního statusu, který reaguje na proměny vzdělanostní struktury ekonomicky aktivní populace (téměř analogický posun), na druhé straně jde o určitou diferenciaci příjmových rozdílů, která je částečně vázána na charakter práce (dělnická, nedělnická, řídící) a na odvětví, a kde se tak odráží různá socioprofesionální struktura mužů a žen.

Graf 2. Rozvrstvení ekonomicky aktivních mužů a žen podle dílčích (kulturní a materiální) statusů v roce 1993 (v %)

Kulturní status				Materiální status			
Muži			Ženy	Muži			Ženy
6,8	III	III	6,4	4,2	II		0,5
15,0	IIIIII	IIII	10,3	4,9	II	I	1,7
18,0	IIIIIIII	IIIIIIIIII	25,3	13,2	IIIIII	III	5,8
33,9	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIII	21,7	27,1	IIIIIIIIIIII	IIIIIIII	16,1
21,4	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	24,7	36,3	IIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIII	36,3
4,9	II	IIII	11,7	14,3	IIIIII	IIIIIIIIIIIIIIII	39,7

Graf 3. Rozvrstvení mužů a žen podle dílčích (kulturní a materiální) statusů v roce 1999 (v %)

Kulturní status				Materiální status			
Muži			Ženy	Muži			Ženy
7,1	III	II	3,5	2,6	I		0,3
15,1	IIIIII	IIII	11,5	9,1	III	I	2,1
21,0	IIIIIIII	IIIIIIIIII	25,0	14,3	IIIIII	III	7,7
34,2	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIII	23,6	23,2	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIII	20,0
21,3	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	28,2	42,3	IIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIII	36,7
1,2	I	III	8,2	8,5	III	IIIIIIIIIIIIIIII	32,6

Při rozboru výsledků rozsáhlého výzkumu sociální stratifikace z roku 1993 a na základě komparace s údaji z poloviny osmdesátých let jsme došli k závěru, že "ve statusovém rozvrstvení české společnosti (tj. po osmi letech zahrnujících ovšem zásadní společenskou změnu) stále převládá mužská dominace. Společenská dělba práce mezi muži a ženami vytvořená v minulosti, zůstává v zásadě zachována. V kombinaci s rodinnými rolemi se tak utváří specifický model sociální struktury.

Přesto, že dominuje mužský prvek, není výsledný stav pro ženy příliš negativní a sociálně devastující a neuzavírá prostor pro ženy s vyšší a vysokou statusovou aspirací." Na tomto závěru není nutné po dalších sedmi letech společenské transformace nic měnit.

Vzhledem k tomu, že změny či trendy z posledních let nejsou jednoznačně "genderově" diskriminační, zůstává v platnost i další ze závěrů, který jsme učinili v polovině devadesátých let: *"v praxi každodenního života současný model (tj. model s mužskou dominancí) společnosti zatím vyhovuje a nevyvolává výrazné sociální konflikty".*

Tvrzení o bezkonfliktnosti je pouze konstatováním, že objektivně existující nerovnosti v sociálním postavení mužů a žen nejsou zdrojem napětí ve společnosti, aniž by bylo vysvětleno (empiricky doloženo), proč tomu tak je. Vysvětlení leží patrně v oblasti postojů a názorů, v subjektivním hodnocení správnosti (přirozenosti, funkčnosti, spravedlnosti, ekonomické přínosnosti atd.) genderových nerovností.

Určitým dílčím vysvětlením nekonfliktnosti by mohly být údaje o sebezařazení na společenském žebříčku (viz graf 4).

Graf 4: Sebezařazení ekonomicky aktivních mužů a žen na společenském žebříčku v roce 1999 (v%)

	Muži		Ženy	
1	1,7	II	I	1,3
2	4,3	IIII	IIII	4,3
3	11,0	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	8,8
4	13,4	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	11,4
5	28,0	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	28,7
6	11,5	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	11,6
7	10,0	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	10,5
8	10,5	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	11,6
9	4,8	IIII	IIIIII	7,3
10	4,8	IIII	IIII	4,9

Podstatným zjištěním z obou velkých stratifikačních výzkumů je, že rozložení (ekonomicky aktivních) mužů i žen je na tomto žebříčku shodné. Jinými slovy řečeno platí, a to stejně na konci osmdesátých let, na začátku let devadesátých i koncem devadesátých let, že jejich subjektivní sociální rozvrstvení bylo a je na základě objektivních údajů mužů a žen různé, ovšem "rozvrstvení" na základě vnímání pozice ve společnosti je velice podobné.

Zpracoval: Mgr. Milan Tuček, CSc.

Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Tel.: (02) 2222 1662, fax: (02) 2222 0143, e-mail: tucek@soc.cas.cz